

Каролина Бјеленин-Ленчовска (Полска)
Институт за етнологија и културна антропологија, Универзитет во Варшава
е-маил: k.bielenin@uw.edu.pl

ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИ РЕЖИМИ НА МОБИЛНОСТ

Апстракт: Овој текст, базиран на моите етнографски истражувања во Македонија и Италија (2008–2014 година), има за цел да ги покаже двата обрасци на мобилност типични по распадот на Југославија. И двата се поврзани со современата политичка и економска ситуација во постјугословенска Македонија, но исто така може да се поврзат со околностите во Југославија. Првиот образец се однесува на работната миграција на муслиманите со македонски мајчин јазик од западните краишта на Македонија во Северна Италија. Вториот вид на мобилност е имиграцијата на жени католици од Северна Албанија во Централна Македонија заради склучување брак. Во контекст на овие два вида мобилност ќе ги вклучам и концептите на режимите на мобилност и постсоцијализмот. Сметам дека, за да се разберат различните движења на луѓето, не можеме да ги разделуваме интернационалната од внатрешната, како и просторната од општествената мобилност.

Клучни зборови: мобилност, миграција, постсоцијализам, Македонија, Албанија, Југославија.

Истражувањата на миграциите имаат долга традиција во општествените науки, но постои рапидно зголемување на интересот уште од 1980-тите години. По распадот на комунистичките/социјалистичките режими, граѓаните од Источна Европа не само што можеа слободно да патуваат во други земји како туристи туку тие можеа и да работат или да студираат во странство. Некои од овие земји веќе се членки на Европската Унија. Така, новитет е што овие земји не се веќе само емиграциски земји туку тие стануваат и имиграциски земји. Во Источна Европа и во балканските земји животниот стандард и имиграциските политики не се толку развиени како на Запад. Тоа станува впечатливо денеска кога ги набљудуваме активностите и дискусиите околу бегалските движења од завојуваната Сирија. Во исто време туристите патуваат од и во постсоцијалистичките држави, како и работниците со договор и висококвалификуваните професионалци.

Зошто во овој текст јас го нагласувам концептот на мобилност, а не оној на миграција? Мобилноста се однесува на сличностите во траекториите и практиките на различни луѓе во движење – економски мигранти, туристи, студенти и работници ангажирани со договор. Освен тоа, со мобилноста може да се опфатат не само интернационалната миграција туку и рурално-урбаната или урбано-руралната мобилност. Како што ќе посочам подолу во текстот, со цел да се разберат различните „режими на мобилност“ во Македонија, не можеме да ја одвоиме имиграцијата

од емиграцијата, или одењето во странство да го одвоиме од преселбата од село во град.

Томас Фајст (Thomas Faist 2013) вели дека се појавува една нова парадигма во општествените науки, а тоа е „mobility turn“ (свртување на мобилноста). Во неговата книга со наслов „Социологија од другата страна на општествата“ (Sociology beyond societies), Џон Ури (John Urry 2000) вели дека денеска интересот не треба да биде насочен кон општествените односи и односите во рамките на различни општества, туку кон глобалното движење на луѓето, идеите, нештата, и особено на информациите. Анализирајќи ја современата ситуација во Египет, тој забележува дека општествената промена е поврзана со (и можна поради) новите медиуми, како интернетот со социјалните мрежи. Неговата теза е дека во денешниот свет сè е флуидно – идеите, идентитетите, текстовите, сликите и метафорите. Тие се движат и се комбинираат создавајќи различни мешавини и хибридни форми (Urry 2000: 40–41). Светскиот тек што е важен во овој контекст е темелно опишан од Александар Стјуарт Рокфелер (Alexander Stuart Rockfeller 2011) во контекст на истражувањата на глобализацијата. Таквите текови исто така биле опишувани од бројни научници, како Арун Ападурај (Arjun Appadurai) и Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman). Како што велат Нина Глик Шилер и Ноел Б. Салазар (Nina Glick Schiller, Noel B. Salazar) во нивниот инспиративен текст со наслов „Режими на мобилност низ целиот свет“ (Regimes of mobility across the Globe), зборувањето за теквите им го одзема дејството на опишаните луѓе (2013: 4). Преку формулирањето на идејата за режимите на мобилност авторите сакаат да покажат дека е непозната употребата на бинарна опозиција мобилност и седентаризам (статичност). Тие велат дека движењето и статичниот начин на живот се испреплетени и дека мобилноста не е само територијална туку исто така е и општествена (на пример, преминување на класните граници). Иако луѓето отсекогаш биле во движење (на пример, масовни миграции и релоцирања), станувањето мобилен или подвижен се третираше како исклучок од правилото за стационаран живот (Glick Schiller, Salazar 2013: 3). Она што е најважно во употребата на концептот за мобилност е можноста истражувачот да ја анализира врската помеѓу привилегираната мобилност на некои (експати, туристи, студенти) и стигматизираната мобилност на оние што немаат пари или моќ (работници и бегалци) (Glick Schiller, Salazar 2013: 6). Концептот на мобилност го нагласува не само движењето во просторот туку исто така и општествената мобилност. За мигрантите што доаѓаат од пониските општествени класи мобилноста се третира како шанса за промена на нивниот статус или на статусот на нивните деца.

Концептот на режимот на мобилност овозможува да се гледа на мобилноста не како на избор што ослободува, туку исто така и како ограничувачки фактор. Ова нè потсетува на фактот дека имигрантите може да бидат искористени од институциите, дека тие се зависни од економската ситуација и дека се разликуваат врз основа на нивната класа, раса и пол. Како што велат Глик Шилер и Салазар (Glick Schiller, Salazar): „Токму трудот на оние чие движење е прогласено за незаконско и субверзивно ја овозможува лесната мобилност на оние што изгледа дека живеат во неограничен свет со богатство и моќ“ (2013: 6).

Се потенцира исто така дека зборот „мигрант“ содржи во себе извесна проценка – овој збор се однесува најчесто на обесправени луѓе од посиромашните земји и се поврзува со транснационалната мобилност. Зборот „мигрант“, а особено

зборот „имигрант“, честопати е криминализиран, па често во јавниот дискурс може да се најдат асоцијации како „нелегални/тајни имигранти“ или „нелегални гранични премини“. Последниов израз денеска се користи во јавните медиуми во Унгарија. Како што вели Томас Фајст (Thomas Faist 2013), од една страна имаме отворени граници, повеќе можности да патуваме (на пример, евтини летови, програми за размена, интернационално волонтерство, транснационални компании итн.), а од друга страна имаме имиграциска контрола, која е дел од просперитетните држави.

Врз основа на моето етнографско истражување во Македонија и Италија (2008–2014 година)¹ сакам да прикажам два обрасци на мобилност во периодот по распаѓањето на Југославија. И двата се поврзани со современата политичка и економска ситуација во постјугословенска Македонија. Првиот образец е работната миграција од западниот дел на земјата кон Северна Италија. Се фокусирав на една мала група муслимани со македонски мајчин јазик што емигрирале во Емилија-Романја во Италија. Вториот вид на мобилност е имиграцијата на жени католици од Северна Албанија кон Централна Македонија заради стапување во брак. На почетокот ќе го образложам концептот на „постсоцијализам“ и неговата употреба во истражувањето на мобилноста во поранешна Југославија.

Постсоцијалистички или постјугословенски

Концептот на постсоцијализмот во општествените науки е многу широк, можеби дури и преширок. Се однесува на периодот по падот на социјализмот во земјите од Централна и Источна Европа и на Балканот. Во исто време овој термин се однесува на сегашноста и го потенцира значајното влијание на поранешниот период. Кетрин Вердери (Katherine Verdery 1996) го дефинира социјализмот како еднопартиски систем на власт со централизирана економија. Така, постсоцијализмот е обележан преку приватизацијата на средствата за производство и воведувањето на повеќепартискиот систем. Некои автори ги ставаат на едно место сите држави од СССР и Југославија, а во образованието преовладува еден вид советска ориентација.

Иако ограничената дефиниција на социјализмот (еднопартиски систем и недостиг на приватна сопственост) може да се примени на која било држава од Источниот блок, животниот стандард (економскиот статус, но исто така и репресијата и нееднаквиот пристап до доброта) на граѓаните во многу држави е неспоредлив.

Петер Скалник (Peter Skalnik) со право вели дека, додека во западната наука поранешниот систем се нарекува социјализам или реалсоцијализам, научниците од Источна Европа го користат терминот комунизам или посткомунизам (Skalnik 2002: 194). Покрај ова, Илка Тисен (Ilkka Thiessen 2007: 11–12) вели дека генерално концептот за Источна Европа е изграден од страна на Западот, и меѓу другите така е создаден и концептот на постсоцијализмот.

Југославија била многу поотворена кон Западот отколку другите социјалистички и комунистички држави. Не постоел вистински или симболички сид.

¹ Истражувањето беше поддржано од Министерството за наука и високо образование на Полска (бр.: N N109094839) и од Центарот за национална наука, Полска (бр.: 2011/01/D/HS3/03583).

Пристапот до добрата, сервисите и знаењето за луѓето од Југославија бил неспоредливо полесен отколку за луѓето од Советскиот Сојуз и неговите сателити. Така, по распадот на државата луѓето копнееле и сè уште копнеат по големината и важноста на таа држава. Тоа е особено впечатливо во помалите економски и политички нестабилни држави, како Македонија. До 2009 година, односно до укинувањето на визниот режим за Македонците, луѓето можеле слободно да патуваат само во Бугарија, Србија и Албанија. Вообичаениот слоган „Европа без граници“ бил порелевантен во времето на Југославија отколку во периодот по распадот на федерацијата. Освен тоа, додека проектот за модернизација на социјалистичките држави изгледало како да го следи развојниот пат на Западна Европа, трансформацијата на поранешна Југославија (повторно мислам на Македонија) се доживува како назадување. „Модерна“, „европска“ и „западна“ беше Југославија, додека „назадна“, „сиромашна“ и „балканска“ е Македонија по 1991 година (Thiessen 2007: 11–12).

Во 1960-тите и 1970-тите години два фактори биле значајни за мобилноста во Југославија: индустријализацијата и билатералните договори за гастарбајтерите во западноевропските држави, особено во Германија. Првиот фактор ја предизвикал миграцијата село – град, додека вториот фактор ја предизвикал интернационалната (главно машка) мобилност. По распадот на Југославија, и внатрешната и интернационалната миграција во Македонија се интензивираа поради високата стапка на невработеност, корупцијата и етничките тензии во земјата.

Прв случај: современите печалбари од Западна Македонија

Традиционално, таканаречената печалба или гурбет претставува машка сезонска работна миграција во рамките на Османлиската Империја. Подоцна овој термин исто така се однесувал на мобилноста по падот на Османлиската Империја, како и на прекуокеанската миграција. Печалбарите најмногу работеле како земјоделци, сточари или занаетчи. Обично ги напуштале своите домови по Ѓурѓовден (6 мај), останувале за почетокот на пролетно-летната сезона и се враќале по Митровден (8 ноември), на крајот на жетварскиот период. Доцната есен и зимата биле периоди на најважните семејни празници – свадби, крштевки или сунети, па дури и симболични погребии.

По Втората светска војна кога Македонија станала дел од Југославија, мажите, особено од западниот дел на Македонија, емигрирале во Германија како гастарбајтери. Станува збор за машка миграција, иако од другите југословенски републики мигрирале и жените. Потоа, поради урбанизацијата и индустријализацијата започнува интензивна миграција од селата во градовите. По распадот на Југославија ситуацијата значајно се променила.

Во постсоцијалистичка Република Македонија, која се бори со економски и политички проблеми, почнале да мигрираат цели семејства, а еден од главните правци на таквата мобилност станува Северна Италија (cf. Bielenin-Lenczowska 2015). Сè уште генерално се работи само за машка миграција. Мажите најмногу работеле како градители, додека жените останувале дома. Повеќето од жените, особено муслиманките, не учествувале во јавниот живот, не само поради непознавањето на италијанскиот јазик туку најмногу поради културната предодреденост на родовите односи од нивната земја на потекло.

Искуствата на миграцијата се секогаш родово определени, односно можностите и ранливоста во однос на дискриминацијата многу зависат од половата припадност, но исто така и од возраста, класата, расата итн. (cf. Salazar Parreñas 2005). Таков е случајот со муслиманите со македонски мајчин јазик во Италија. Во нивните родни места на жените не им е дозволено да патуваат сами или да работат надвор од куќата (понекогаш може да работат како учителки, чистачки или медицински сестри). Така, многу од нив не зборуваат италијански јазик, и нивната интеграција со другите е многу слаба.

Мигрантите со себе ги донесле и своите секојдневни обичаи, и нивниот секојдневен животен стил ја покажува нивната припадност како кон Македонија така и кон Италија. Станува збор за родовите односи помеѓу мажот и жената, позицијата на жената во семејството и во општеството, но исто така и за нивните секојдневни активности: посетите на соседите на разговор и кафе (турско кафе што го носат од Македонија и го подготвуваат на традиционален начин во ѓезве), гледање македонски филмови или уште почесто снимки од свадби или прослави за сунет. Храната, религиозните практики, начинот на облекување или приватниот простор во нивните домови покажуваат силна приврзаност кон македонскиот културен пејзаж (или подобро до оној карактеристичен за муслиманите од Река во Македонија), но исто така има примеси и од локалната, односно италијанската или, како што почесто се нарекува, „европската“ култура.

Родните села во Македонија за мигрантите се значајни места. Мигрантите патуваат двапати годишно во Македонија: остануваат околу еден месец, во август, и две седмици околу Нова година. Тоа е време за посета на своите семејства, за градење или за реновирање куќи или за организирање свадби. Сè уште се смета дека свадбите и сунетот треба да се прават во Македонија на традиционален начин, со циганска музика, традиционална храна и обичаи. Селата сè уште се ендегамни. Дури и младите печалбари, кои живеат речиси преку цела година во Италија, знаат дека треба да најдат сопруг/сопруга муслимани, по можност од Македонија и за свадбата се враќаат во државата од која потекнуваат нивните родители. Раскошните свадби за мигрантите претставуваат знак за престиж, бидејќи повеќето свадбени обреди се случуваат во дворовите на куќите и јавните места на селата.

Моите соговорници, иако често својата мобилност ја нарекуваат печалба или гурбет, ја забележуваат квалитативната разлика кај новите обрасци на миграција и ја дефинираат својата мобилност како иселување или иселеништво (емиграција) и себеси се нарекуваат иселеници (емигранти). Треба да се забележи дека тие се првата генерација на мигранти, а кај втората генерација, односно кај нивните деца се забележуваат видливи разлики. Тие посетуваат италијански училишта, склучуваат интернационални пријателства, а нивната врска со земјата на потекло е значително послаба.

Втор случај: сопруги од Албанија

Порече е планински предел во централниот дел на Македонија, а Македонски Брод е административниот центар. Во овој предел во 1932–1933 година полскиот социолог и социјален антрополог Јозеф Обрембски спровел етнографско истражување. Тој престојувал во село Волче, денес речиси целосно иселено (со само

четворица што живеат таму постојано) и до него може да се стигне само со теренско возило.

До 2004 година Самоков бил административниот центар на овој предел, а во времето на Југославија една стратешка фабрика за оружје била лоцирана таму. Иронично, оваа фабрика била именувана „Сувенир“ како камуфлажа. За време на нејзиниот зенит во погонот биле вработени повеќе од 200 луѓе. Цела населба била изградена за вработените во Самоков, со градинка, јасли и хотел. Новите жители на населбата биле најчесто млади брачни двојки од соседните села. Овие села денеска се напуштени не само поради оваа миграција туку исто така и поради фактот дека во 1960-тите и 1970-тите години мобилноста била насочена кон брзорастечките градови и овој процес продолжи и по распаѓот на Југославија. Фабриката „Сувенир“ беше затворена во 2004 година.

Постојаните жители на селата во Порече се најчесто стари луѓе и 40-50-годишни ергени. Многумина од постарите всушност не живеат во селата преку целата година, бидејќи во есен и зима живеат кај своите сродници во градот. Оние што живеат во селата имаат сопствени, најчесто мали ниви и ги обезбедуваат своите приходи преку собирање билки и печурки или преку сечење дрвја.

Бројот на ергените е релативно голем таму – ги има по неколку во секое село. Ги нарекуваат *самци*. Веднаш треба да се нагласи дека сепак животот на многумина од ергените е многу поинаков од фиксираниите стереотипи за ергените како беспомошни, неуредни мажи што често консумираат алкохол. Во село Звечан, каде што наидов на најголем број ергени, тие се снаоѓаат многу добро – ги обработуваат сопствените големи ниви, си готват оброци, печат леб и си прават зимница. Кога ќе ги запрашате зошто немаат сопруги, одговараат: „Која девојка сега сака да живее на село, со кози, без пристојна бања и кујна?“ Генерално станува збор за лична одлука на мажите да останат во селото, да се занимаваат со земјоделство и да живеат скромно, но мирно и тивок живот. Постарите ергени велат дека тие не се чувствуваат осамено и дека има за кого да работат – за нивните браќа и сестри и за нивните внуци. Еден од моите соговорници прави многу вкусно козјо сирење и поголемата количина им ја дава на своите браќа/сестри. Со нив исто така ги дели и зеленчуците што ги одгледува и билките што ги бере во локалната шума.

Помладите соговорници од друга страна сакаат да си ги планираат нештата. Еден ерген на 30-ина години вели: „*Ќе изградам кука подолу (на патот кон Самоков, на местото наречено Стара Воденица) и тогаш ќе си најдам жена*“. Кога го прашав каде ќе најде жена, бидејќи сите или заминале од селото или пак се веќе омажени, тој веднаш одговори – „*Ќе доведам жена од Албанија*“. Тоа веројатно не е многу тешко бидејќи неговите двајца браќа веќе имаа жени Албанки.

Станува збор за еден карактеристичен феномен поврзан со депопулацијата на Порече – носење албански жени во селото како сопруги на локалните ергени. Овие жени обично потекнуваат од големи семејства со многу ќерки. Во нивната земја тие не можат да најдат сопруг бидејќи многумина од младите мажи емигрирале во Западна Европа, особено по падот на комунистичкиот режим во Албанија во раните 1990-ти години. Со депопулацијата на Порече нема доволно невести за локалните ергени. Ергените не се мобилни бидејќи тие сакаат да живеат и да работат на село. Така, тие носат жени од Албанија, каде што пак жените не можат да најдат мажи бидејќи тие се мобилни и одат да работат во странство. Сето ова е можно во актуелна-

та ера на глобализација кога луѓето се движат како во своите земји така и надвор, а нивната мотивација за мобилност потекнува од супраллокалните економски и политички фактори (миграција од село во град за време на рапидната индустријализација во социјалистичкиот период и по падот на социјализмот и комунизмот кон Западна Европа), како и од општествените фактори (миграција заради стапување во брак).

Доаѓањето на жени од Албанија заради стапување во брак во Македонија не е нов феномен, ниту пак е ограничен само на Порече (cf. Луческа 2011). „Увозот“ на жени од Албанија честопати се нарекува „купување жени“. Ова е премногу поедноставено тврдење иако потенцира неколку прашања: прво, процесот на увезување жени во Македонија подразбира трансфер на пари и добра кон семејството на невестата и кон трета страна (стројникот); и второ, им ја одзема одлучувачката моќ на жените или која било друга релевантна улога. Според тоа, склучувањето на договорените бракови во современа Македонија треба да се анализира во контекст на традициските обичаи поврзани со свадбата и со општествените улоги во рамките на патријархалното и патрилокалното проширено семејство.

Договорените бракови се добро познат феномен во Порече, и многумина, особено постарите имаат позитивно мислење. Генералниот став за договорените бракови на Албанки со Македонци е исто така позитивен. Се верува дека стројникот тука има важна улога кога им овозможува на двајца млади да се сретнат. Неговата обврска е да собере информации за семејната состојба на потенцијалните партнери, за нивната финансиска состојба, нивната репутација во заедницата и, конечно, тој треба да ги спои двајцата. Наградата за ваквиот труд може да достигне и до 1 000 евра, пари што ги плаќа младоженецот. Конечната одлука секако паѓа на родителите и на потенцијалната брачна двојка.

Сличен е и процесот на доаѓањето на албанските жени во Македонија. Прво, стројникот оди во Албанија за да најде соодветна кандидатка или да ја посети куќата на девојката што му е веќе позната или пак е препорачана од неког. Потоа постои размена на информации за потенцијалните сопругници и за нивните семејства – што работат и што поседуваат. Доколку на семејството на девојката му се допадне кандидатот и секако доколку на девојката ѝ се допадне, се склучува прелиминарен договор за да се продолжи со свадбените активности. Ергенот ѝ купува накит на својата идна невеста – часовник, ѓердан и прстен. Тој може да купи подароци и за роднините на невестата. Тој исто така остава пари за да може невестата да извади пасош и да ги покрие патните трошоци за Македонија (околу 100 евра). За првата посета семејствата се договараат да се сретнат повторно во Македонија. Таткото или братот на невестата можат да дојдат во Македонија, но никако самата невеста – сепак таа сè уште не е омажена, па не би било соодветно да преспие во куќата на нејзиниот свршеник. Има уште една попрактична причина: жените вообичаено немаат пасоши, додека мажите имаат бидејќи многумина од нив живеат или работат во странство. Во Македонија посетителите се запознаваат со семејството на младоженецот и со неговите соседи, потоа се истражува неговиот имот, како и местото каде што треба да живее жената. За следната посета на младоженецот во Албанија се прави свадба, а тоа се случува приближно по еден месец од посетата на семејството на невестата во Македонија и конечната одлука за бракот. Свadbата трае еден ден, но не се потпишуваат никакви документи и нема никаква црковна церемонија. Веднаш по свадбата невестата се сели во куќата на младоженецот. Младен-

ците си одат, и невестата ги средува сите формалности поврзани со нејзиниот престој во Македонија – регистрација и легализација на нејзиниот престој, а понекогаш и организирање на свадбена церемонија во православна црква. По три години жената може да аплицира за македонско државјанство. По сето ова за неа почнува секојдневниот живот во едно ново место, до сопругот кого едвај го познава, учейќи ги локалниот јазик и обичаите.

Заклучни забелешки

Распадот на Југославија создаде можности, но и ограничувања за мобилноста на луѓето што доаѓаат во Македонија или што ја напуштаат Македонија. Во Западна Македонија, и покрај визниот режим и тешкотиите поврзани со законскиот престој и работа, миграцијата се интензивирала. Муслиманите со македонски мајчин јазик, како и Албанците и Турците развиле силни мрежи во Европа за да можат полесно да се движат од едно на друго место. Ваквата „култура на миграција“ е карактеристична и за православните Македонци исто така, но не до тој степен. Во Западна Македонија постојат повеќе етнички и религиски разлики отколку во другите делови од државата.

Во Албанија, пак, за време на комунизмот мобилноста била силно ограничена, и легалното напуштање на државата било речиси невозможно. Според тоа, по падот на режимот големи бранови на емигранти заминале за Италија, Грција и кон други јужноевропски и западноевропски земји. Повеќето мигранти биле млади ергени. Така, во многу села и градови младите девојки останале мнозинство и речиси и немале можност да најдат сопруг. Во тој контекст свадбената миграција започнува од Албанија кон Македонија и Србија.

Македонија и целиот Балкански Полуостров имаат долга традиција на внатрешна и надворешна мобилност. И двата вида на мобилност треба да се разгледуваат заедно бидејќи меѓу себе си влијаат или се условуваат. Со други зборови, миграцијата кон Италија се случува меѓу другото бидејќи за време на југословенската индустријализација и урбанизација од руралните места на Западна Македонија во градовите се селеле најмногу православните. Во тој период муслиманите имале корист од договорот со Германија и почнале да одат таму. Истовремено, жителите на Порече започнале да се селат во градовите низ Македонија (се селеле и во странство, но помалку), бројот на селаните се намалувал, а најчесто жените и девојките емигрирале во урбаните места. По падот на комунизмот во Албанија мигрантите во Западна и Јужна Европа биле главно млади ергени. Така младите девојки почнале да доаѓаат во Македонија за да се омажат тука.

Не смееме да забораваме дека општествената мобилност (речиси) секогаш е поврзана со просторната мобилност. Во овие два случаи што ги опишав тука, општествената мобилност е интегрален дел од движењето низ просторот. Како печалбарите така и „албанските жени“ сакаат да го подобрат својот материјален и општествен статус, инвестираат во сопственото образование и во образованието на нивните

деца, и тоа се рефлектира во традиционалниот наспроти модерниот² начин на живот или во родовата поделба.

Користена литература

- Луческа, Ели. Жената – мигрант и акултурациските процеси изразени преку обредноста на семејниот и на календарскиот циклус [Woman – Migrant and Acculturation Processes Expressed through Family and Annual Rituals], Joanna Rękas (ed.). *Balkański folklor jako kod interkulturowy*, vol. 1, Poznań: Wydawnictwo Adama Mickiewicza (2011): 281–288.
- Bielenin-Lenczowska, Karolina. Spaghetti z ajwarem. Translokalna codzienność muzułmanów w Macedonii i we Włoszech [Spaghetti with ajvar. Translocal everyday life of Muslims in Macedonia and in Italy]. Warsaw: Warsaw University Press, 2015.
- Faist, Thomas. „The mobility turn: a new paradigm for the social sciences?“, *Ethnic and Racial Studies*, vol. 31, no. 11 (2013): 1637–1646.
- Glick Schiller Nina, Salazar B. Noel. „Regimes of Mobility Across the Globe“, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 39, issue 2 (2013): 183–200.
- Rockefeller, Alexander Stuart. “Flow”, *Current Anthropology*, Vol. 52, No. 4 (2011): 557–578.
- Salazar Parreñas, Rhacel. *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*. Stanford: Stanford University Press, 2005.
- Skalník, Peter. *West Meets East or, Rather, It Finds New Exotic Lands*, Peter Skalník (ed.), *A Post-Communist Millennium. The struggles for sociocultural anthropology in Central and Eastern Europe*, Prague: Set Out (2002): 185–195.
- Thiessen, Ilká. *Waiting for Macedonia: Identity in a Changing World*. Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- Urry, John. *Sociology Beyond Societies. Mobilities for the Twenty-First Century*, London and New York: Routledge, 2000
- Verdery, Katherine. *What Was Socialism and What Come Next*, Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Vertovec, Steven. *The Emergence of Super-Diversity in Britain*, Working Paper No. 25, Oxford: Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford (2006): 1–42.

2 Концептот за тоа што е модерно, а што не е модерно (традиционално или назадно) е поврзан со концептуализацијата на идејата за „ние/наше“ и „тие/туѓо“, како и со концептот за „Европа“ наспроти „Балкан“ (cf. Bielenin-Lenczowska 2015).